

DHIMITËR S. SHUTERIQI

BIBLIOTEKA

E

85H.

549

SHTETI

GJIROKASTËR

NAIM FRASHERI

10.10.1971

Redaktore: ELENA KADARE

10.10.1971

10.10.1971

10.10.1971

O. Paskali, Busti i Naimit (Tiranë)

H y r j e

Të vihesh e të shkruash një libër për Naimin, është një kënaqësi e madhe, por edhe një ndërmarrje që mund të të trembë.

Për Naim Frashërin është shkruar shumë dhe, pavarësisht nga ndonjë ndërkryerje e kritikës, ai e bashkoi gjithmonë rreth vetes opinionin admirues e mirënjohës. Prapë, ai ka mbetur një nga autorët, që po i quaj «fatkeqë» të letërsisë shqiptare. Zor së është zbuluar ndonjë gjë e panjohur e tij ose mbi të, që të tërheqë sa duhet vëmendjen, këto 80 vjet pas vdekjes së shkrimtarit. Ndryshe ka ngjarë, bie fjala, për Kristoforidhin, De Radën, Seremben, Çajupin e Mjedën, për të mos përmendur dhe të tjerë.

U zhdukën si kripa në ujë dorëshkrimet e rilindësit të madh? Nuk mbeti asgjë nga dora e tij prej atyre dhjetëra mijëra vargjeve që shkroi? Dhe nuk mbeti asgjë e pabotuar? Ç'u bë gjithë ai letërkëmbim që duhet të ketë pasur? Prej tij dhe prej të vëllezërve nuk kemi veçse

10-12 letra, që ata këmbyen midis tyre e me ndonjë tjetër, si fjala vjen ato që Samiu dhe Naimi i dërguan Visar Dodanit në Bukuresht. Po ky fat ndoqi tërë letërkëmbimin e Vëllezërve Frashëri, të cilët nuk ishin një e dy dhe të gjithë njerëz të kulturës e të veprimit politik e shoqëror, të lidhur fort në mes tyre nga idetë e idealet. Ndarjet e shpeshta dhe tallazet e jetës i kanë detyruar të shqetësohen për njëri-tjetrin e të lidhen vazhdimisht me letra, sikundër e vëmë re në një rast, në vitet 1875-77.

Burimet arkivale gati s'po na japin gjë për Naimin. Kërkimet e bëra në Rumani, për dorëshkrimet që ai pati dërguar të botonte atje dhe që shpresohet të ruheshin nëpër familjet e patriotëve shqiptarë, nuk dhanë gjë. Nuk u gjetën as edhe dorëshkrimet e letrave që na thotë Dodani se i ruante. Në Stamboll, a thua se arkivat nuk do të zbulojnë gjë të poetit dhe mbi të? Po arkivat arbëreshe? Po arkiva të tjera, që ruajnë letërkëmbimin e shqiptarëve e veçanërisht të miqve të Vëllezërve Frashëri nëpër botë? Naimi jetoi gati njëzet vjet nëpunës në Stamboll, miqtë i pati të shumtë dhe që e çmuan; ata qenë gjithfarësh, shqiptarë e të vendit, një numër i madh intelektualë, të cilët edhe e kanë për zakon të mos i zhdukin shkrimet. Në Stamboll, për Naimin gati s'ka punuar njeri. Pra, kemi një burim prej të cilit presim shumë. Ndërkohë, kemi mësuar se ai hartoi turqisht një gramatikë të persishtes, që, ishte i pari botim i tij (1871) dhe që pat edhe një ribotim (1887); përktheu turqisht edhe këngën I të «Iliadës» (1886), siç bëri dhe shqip dhe e botoi pas një dhjetëvjeçari (1896). Por ato libra nuk i njohim dhe nuk besohet t'i shtojnë gjë me rëndësi zbulimit të mendimit të autorit.

Është e domosdoshme që në arkivat e bibliotekat turke të bëhet një punë kërkimore jo vetëm për Naimin, por edhe për vëllezërit e tij. Për Samiun diçka është bërë, por ende pak; për Abdylin, më pak; për Tahsinin e Mehmetin gati asgjë. Për Sherifin fare. Po s'ka dyshim se, duke kërkuar për ta, do të gjej-

më edhe për Naimin ose mbi të. Çdo gjë që të gjendet për ta, për Naimin s'ka për të qenë vërtet e huaj. Kur është fjala për poetin, Abdylin e Samiun, ata formojnë një treshe të pandarë dhe jo vetëm plotësojnë mirë shoqi-shoqin, por edhe e shpjegojnë, pa harruar edhe vëllezërit e tjerë.

Thamë se për Naimin është shkruar shumë. Po, pikërisht ata që mund të na informonin gjatë e gjerë për të, ata gati sa nuk heshtën. Mitat Frashëri, — Lumo Skëndoja, na ruajti vetëm faqen e parë të «Historisë së Skënderbeut» në dorëshkrim, edhe këtë në faksimile! Ai la një biografi (1901), po prej jo më shumë se 20-25 faqesh të vogla me dorë mbi të ungjin, dhe disa faqe pak më vonë, te «Kalendari kombiar», në krye të një çerek-shekulli (1926). Nxori disa vjet një revistë të trashë për kohën, po mbi Naimin nuk tha asgjë të re gati. Këtij xhonturku dhe kryeballisti i njohim më shumë kujdesin për t'u shfrytëzuar famën babait dhe të ungjërve, «derës» së tij. Çajupi, që i adhuronte ata, nuk pyeti asgjë kur u sulmoi djalin. Këtë, që për Vëllezërit Frashëri Lumo Skëndoja shkroi pak e aspak, këtë, nuk mundet ta përmendë pa zëmëratë kujtesa jonë dhe kujtimi i tyre.

Priste opinioni publik se vallë diç do të dilte e re nga penda e tij, në 25-vjetorin e vdekjes së poetit, në përmbledhjen që botuan studentët shqiptarë të Graçit të Austrisë, të cilët iu drejtuan atëherë shumë një-rëzve që mund të ruanin kujtime të çmuara. Bëtimi i tyre mbetet i pari që duhet përmendur mbi Naimin, pas librushkës së të nipit. Ky nuk u përfaqësua më shumë se me dy faqe. Janë aty pak faqe të përgjëruara të një Sevasti Qiriazit dhe Asdreni; është edhe një shkrim i Nobert Joklit, albanologut të shquar, mbi gjuhën e Naimit.

U mëshua atëherë dhe në raste të tjera në anën mistiko-fetare të veprës së Naimit, u fol shpesh në vitet 20-30 mbi bektashizmin e tij, nuk u zbulua demokratizmi i veprës dhe nuk u pa saktë humanizmi i saj. Vlerat artistike u kaluan për zgrip dhe ato gjuhësore nuk u njohën në mënyrë të mjaftueshme. Mbi përmbaj-

tjen dhe rolin patriotik të veprës së Naimit u fol zakonisht, kurse mbi mendimet shoqërore të tij, shumë pak.

Ka dhe një kritikë përsëdyese. Shqip. ajo kishte filluar kundër Naimit, — kritika e Faik be Konicës, — por jo ende me cinizmin që ky do të tregonte më pas.

Duhet të vijë viti 1930, që të shkruhet një kapitull për Naimin, nga historiani i letërsisë dhe kulturës. arbëreshi Gaetano Petrota. Në librin e tij, ai bëri si për shumë të tjerë: grumbulloi informimin bazë, bashkë me disa gjykime të të tjerëve mbi poetin. Më 1896, kur arbëreshi tjetër, Albert Stratiko, kishte nxjerrë «Manualin» e tij mbi letërsinë shqipe, për Naimin ai nuk kishte shkruar asgjë. S'duhej ta njihte. si nuk njihte, në përgjithësi, letërsinë e Shqipërisë dhe sidomos atë bashkëkohëse. Të vjen keq, sepse Stratikoi që njeri i mendimit përparimtar. Më 1930 jemi në kohën e fashizmit dhe, kur është fjala për kulturën amtare. Petrota ka parapëlqimet e tij. Ai thotë fjalën e mirë për Naimin. e çmon vërtet, po syrin e ka te Fishta, sikundër, kur duhet të «zgjaset» De Radën e Sqironë, kandari do t'i peshojë nga ky i fundit. De Rada kishte vdekur duke paditur imperializmin italian, — Sqiroi u bë njeriu i atij imperializmi dhe do të duartrokiste edhe ardhjen në fuqi të fashizmit. Padre Fishta ishte bërë një nga ata që po i çelnin rrugën pushtimit fashist të Shqipërisë dhe që do të përfundonte akademik i Musolinit.

Në ato vite 30, kur rinia, nëpër shkollat amtare, e mësonte veprën e poetit nga mësues të zellshëm patriotë. Naimit i kushtoheshin, edhe më shumë se më parë, artikuj të vegjël në shtyp dhe një vend në antologjitë shkollore. Antologjitë i jepnin vendin e merituar, duke dhënë edhe informimin e domosdoshëm, po varreshin nga serioziteti i punës së përpiluesit dhe nga tendencioziteti i tij; ato linin shpesh për të dëshiruar. Artikujt zor re sillnin gjë të re, ndonëse përgjërimi shtohet. Po ja Faik beu në Uashington rimori pendën më 1937, që me rastin e 25-vjetorit të Shpalljes së Pavarësisë, të nënçmonte veprën e kryepoetit të Rilindjes Kom-

bëtare. Patriotin nuk guxoi ta prekte. Përgjigjja që i dha Nonda Bulka, që një paraspatë, — dackë. Nuk dimë se si i përdrodhi buzët beu përtej Atlantikut. «Paska njerëz që shkruajnë bukur në Shqipëri», mund të ketë thënë esteti, që cilësitë e stilit i njihte. Ai nuk guxoi këtë radhë të përgjigjej, siç kishte bërë më 1906 me disa djem të Korçës, që e kishin vënë përpara se hidhte poshtë veprën e Naimit dhe i merrte nëpër gojë jetën.

Po Konica më 37 shkuante një libër mbi Shqipërinë, — «Shqipëria kopshti-shkëmb i Evropës Juglindore». Titulli, sado përgjysmë i vërtetë, në gojën e ambasadorit, të Zogut tingëllonte i tëri huq. Shqipëria ishte një «kopsht» i shkretuar dhe një «shkëmb» që Konicat me shokë kishin bërë e po bënë shumë që të mos mbrohej dot, ashtu siç bënë vërtet pas dy vjetësh, jo më shumë. Libri nuk e pa dritën e botimit me gjallje të të zot. Ai ishte një skandal më tepër nga ata që bënte beu. Kur ia botuan pasuesit më 1957, ata nuk kishin se si të fshihnin se aty mungonin dy emra të mëdhenj të shkrimt të shqipes, pikërisht emrat e Naimit e të Samiut. Duhet korrigjuar dhe e korrigjuan. Shtuan edhe ndonjë person, si këmishëziun Ernest Koliqi, të cilin Konica nuk duket ta ketë lexuar. Do thënë se, në vitet 30, Konica gazetën «Vashington post» e lexonte, po shtypin dhe librat që dilnin në Shqipëri, pak i zinte me dorë. Pra, i kishte shpëtuar «tregtari i flamujve», që s'kishte pse t'i shpëtonte ndryshe. Samiu dhe Naimi s'i kishin shpëtuar: u kishte vënë vizë.

Le të përmendim për ato vite 30 një artikull të bukur të Kostaq Cipos mbi «Lulet e verës» dhe antologjinë e komentuar të Eqrem Çabejt.

Dhe erdhi 39-a, me agresionin e atij 7 prilli. Për Naimin, domosdo që do të shkruhej, si më parë, një artikull më pak a një më shumë. Do të bëhej edhe diçka tjetër: Zogu i pati sjellë eshtrat që nga Erenqoj, për të lezetuar veten në 25-vjetorin e pavarësisë, Jakomoni, «mëkëmbësi» i Viktor-Emanuelit, i vuri mbi varr sëpatat e liktorit, po liktorin e bëri edhe më të urrejtshëm. Naimi kishte

pasur motit një mik jo për të qenë në Stamboll, avokat Gjergj Çakon. Më 1919, në shtypin italian, ky botonte një artikull. Për të treguar se si Naimi e çmonte shumë Virgjilin, ai «arsyetoi» se poeti «e donte posaçërisht» Italinë! Atëherë, imperializmi italian, që ëndërronte te Roma e lashtë, përgjakte Shqipërinë pas Abisinisë. Tani që na shkeli për së dyti, pushtuesi rikujtoi Naimin, duke shvarrosur artikullin e avokatit. E përfytyrojmë lëndimin që ka ndier në zemër Andon Zako Çajupi, kur lexoi në kohën e vet shkrimin e të kushëririt, që dikur e kishte shpënë te Naimi.

Po viti 1939 paralajmëroi furtunën popullore. Mallet e Dangëllisë u bënë shpejt fole partizanësh. Përmeti që selia e një kongresi të madh, që do t'u këndonte «rëkuejemin» armiëve fashistë e nazistë dhe Zogut «sallanë». Djemtë e vajzat e rritur me vjershat e Naimit, do t'i pagëzonin me emrin e tij aradhet e tyre. Italia u flak edhe një herë në det, po keq e më keq kësaj here, duke lënë në Shqipëri armata të vdekurish. Naimi priste lirinë, me librat që i kishin kënduar aq me zjarr lirisë. E priste me emrin në ballë të një batalioni partizan.

Po, pak gjë për të kujtuar mban kritika dhe historiografia letrare mbi Naimin përpara Çlirimit. U desh Lufta Antifashiste Nacionalçlirimtare dhe socializmi, që të merrej shkenca vërtet seriozisht me të dhe me veprën e shkrimtarit. Kjo kthesë i përket kthesës së madhe të shkencës e të kulturës shqiptare me epokën e re që u çel. Ishte bërë punë në të kaluarën për të ribotuar herë pas here veprat e Naimit. Veprat e tij populli i kërkonte përherë e më shpesh. Nuk ishte vetëm bukuria e vjershës dhe e gjuhës, ishte veçanërisht aktualiteti që ato ruanin gjithmonë, në një atdhe gjithmonë të rrezikuar, të prapambetur shumë e të tradhtuar prej feudo-borgjezisë, atdhe të cilin poeti e ëndërroi të lirë e të lulëzuar. Tani populli kishte jetuar epopenë më të madhe të historisë së vet mijëravjeçare. Ishte «përtëritur», po të flasim me gjuhën e Naimit, historia. Armikut «i kishim pirë